

Развіццё бібліятэк навучальных устаноў Полацка ў XVI–XIX стагоддзях

А.А.Суша,

намеснік дырэктара па навуковай рабоце і выдавецкай дзейнасці
Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі кандыдат культуралогіі

В статье анализируется процесс формирования книжных собраний при учебных заведениях самого древнего города Беларуси – Полоцка. Деятельность библиотек духовных и светских учреждений разных типов (школа, училище, корпус, семинария, коллегия, академия и пр.) рассмотрена на фоне трансформации культурной жизни города в целом и народного просвещения в частности.

The formation process of book collections in educational establishments of the most ancient city of Belarus Polotsk is analysed in the article. The activity of libraries of spiritual and secular establishments of various types (a school, a college, a housing, a seminary, a collegium, an academy, etc.) has been considered against the backdrop of the transformation of the city's cultural life in general and public education in particular.

Сёлета самы старажытны горад Беларусі – Полацк – адзначае свой 1150-гадовы юбілей. Сучаснікам амаль немагчыма пераацаніць яго ролю ў развіцці беларускай культуры і пашырэнні асветы на нашых землях.

Колішняя веліч Полацка падтрымлівалася за кошт багатага палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця. У X–XII стагоддзях горад стаяў на гандлёвым шляху «з варагаў у грэкі» і быў сталіцай Полацкага княства. Скандынаўскія сагі апавядаюць пра полацкія дружыны, якія хадзілі пад сцены Царграда. «Слова пра паход Ігара» славіць мужнасць палачан і мудрасць князя Усяслава, празванага Чарадзеем. У сярэдзіне XI стагоддзя ў Полацку (таксама як у Кіеве і Ноўгарадзе) быў пабудаваны сабор св. Сафіі, што сведчыла аб высокім становішчы горада, яго імкненні быць адным з цэнтраў палітычнага і культурнага жыцця рэгіёна. З Полацкам звязаны імёны такіх вядомых куль-

турных дзеячаў, як Еўфрасіння Полацкая (першая ўсходнеславянская святая, князёўна, асветніца перыяду Кіеўскай Русі, заснавальніца некалькіх полацкіх манастыроў, ігумення манастыра Спаса ў Полацку, нябесная апякунка Беларусі), Францыск Скарына (усходнеславянскі першадрукар, вучоны, мысліцель, асветнік эпохі Адраджэння, пісьменнік, перакладчык Святога Пісання), Сімяон Полацкі (асветнік, пісьменнік, перакладчык, педагог, грамадскі і царкоўны дзеяч).

Полацк вядомы сваімі кніжнымі традыцыямі яшчэ з XI стагоддзя, калі пры Полацкім Сафійскім саборы пачала фарміравацца буйная бібліятэка. У XII стагоддзі Еўфрасіння Полацкая, пасяліўшыся ў келлі пры Сафійскім саборы, шмат чытала і займалася перапісваннем кніг. Існавалі ў горадзе і іншыя бібліятэкі.

Адна з найбольш цікавых, але мала вывучаных старонак у гісторыі кніжнай культуры Полацка – функцыянаванне

бібліятэк пры рознага роду навучальных установах. Першыя адукацыйныя ўстановы (школы, вучэльні) з'явіліся ў горадзе пры буйнейшых манастырах. Вядома пра існаванне ў XI–XVI стагоддзях у Полацку цэлага шэрагу праваслаўных манастыроў: Сафійскага, Спаса-Еўфрасіннеўскага, Бельчыцкага Барысаглебскага, Багародзіцкага, Богаяўленскага, Казьма-Дзям'янаўскага, Пятроўскага, Юр'еўскага, Машонацкага Уваскрасенскага, Экіманскага Іаана-Прадцечанскага, Траецкага Запалоцкага, Праабражэнскага Запалоцкага, Гарадзецкага Міхайлаўскага, Лучанскага Мікалаеўскага [1, с. 542].

Беларусь здаўна славілася верацярпімасцю і мела поліканфесіянальны састаў насельніцтва. Таму і ў Полацку з даўніх часоў побач з праваслаўнымі храмамі і манастырамі існавалі рэлігійныя структуры іншых канфесій, прычым не толькі хрысціянскіх. Найбольш значнай з іх, безумоўна, была каталіцкая царква. Пры шматлікіх яе храмах і манастырах былі адкрыты навучальныя ўстановы розных узроўняў. Так, напрыклад, лічыцца, што Ф.Скарына атрымаў першапачатковую адукацыю ў Полацкім бернардзінскім манастыры [2, с. 536]. Навучальныя ўстановы функцыянавалі ў XVII–XIX стагоддзях і пры розных структурах уніяцкай царквы (у Полацку знаходзіўся цэнтр адной з самых важных уніяцкіх архіепархій) [3].

Аднак невялікія школы пры храмах і манастырах не мелі самастойнага характару, тым больш асабістых бібліятэк, і карысталіся кніжнымі зборамі тых жа храмаў і манастыроў. Па гэтай прычыне ў дадзеным матэрыяле гутарка пра іх ісці не будзе. Мы звернем увагу на адукацыйныя ўстановы Полацка, якія мелі самастойны характар: калегіумы, семінарыі, акадэміі, гімназіі і інш.

Лёс бібліятэк асобных з гэтых навучальных устаноў даволі добра (хаця яшчэ недастаткова) даследаваны. Як прыклад можна назваць бібліятэку Полацкага езуіцкага калегіума (акадэміі). Яе гісторыя ў значнай ступені вывучана беларускімі і замежнымі аўтарамі, што аднак не стала прычынай з'яўлення самастойнага грун-

тоўнага манаграфічнага даследавання. У той жа час гісторыя бібліятэк іншых навучальных устаноў гэтага старажытнага беларускага горада дагэтуль амаль не вывучана. У сувязі з гэтым аўтар ставіць задачу не паглыбіць аналіз вядомага акадэмічнага кнігазбору ў Полацку, а ўпісаць яго лёс у кантэкст станаўлення і развіцця бібліятэк адукацыйных устаноў горада ў цэлым. Гэта дазволіць зрабіць пэўныя высновы пра агульныя тэндэнцыі развіцця адпаведных бібліятэк у кантэксце вядомых грамадска-палітычных працэсаў XIX стагоддзя (русіфікацыя, аправаслаўленне, ліквідацыя ўніі, непаслядоўнасць царскай улады ў дачыненні да ордэна езуітаў, ліквідацыя адметнасцей беларускага праваслаўя, секулярызацыя культуры, вываз культурных каштоўнасцей з беларускіх зямель і г.д.).

Першай буйной навучальнай установай Полацка лічыцца Полацкі езуіцкі калегіум, які быў заснаваны ў 1580 годзе (у 1812-м ён пераўтвораны ў акадэмію з правамі ўніверсітэта). Пры ім ствараўся і найбуйнейшы кнігазбор горада. Бібліятэка Полацкага езуіцкага калегіума стала адным з цэнтраў інтэлектуальнага жыцця Беларусі, прадметам пастаяннага клопату полацкіх езуітаў, іх галоўным упрыгажэннем і багаццем [4, с. 242]. Трэба сказаць, што бібліятэка (і як збор кніг, і як памяшканне для іх захоўвання) з'яўлялася абавязковым элементам кожнага калегіума ці рэзідэнцыі ордэна езуітаў [5, с. 225].

З пачатку XVII стагоддзя бібліятэка Полацкага езуіцкага калегіума хутка павялічвалася за кошт набыцця новых кніг і атрымання выданняў у дар ад відных дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў. Але, на жаль, яна неаднаразова нішчылася падчас ваенных дзеянняў і стыхійных бедстваў. Напрыклад, падчас вайны 1654–1667 гадоў, пасля якой увесь калегіум прыйшлося аднаўляць нанова, бібліятэка значна пацярпела. У час вялікага пажару 1682 года частка кніг згарэла [6, с. 77; 7, с. 43]. Каб забяспечыць лепшую захаванасць бібліятэкі, езуіты пасля пажару перанеслі яе ў новы каменны будынак. У 1705 годзе,

асцерагаючыся нападу шведаў, езуіты вырашылі вывезці бібліятэку ў будынку былога Спаскага манастыра, якім яны валодалі з XVI стагоддзя. Аднак у апошні дзень пераезду амаль уся бібліятэка згарэла [6, с. 77]. У чарговы раз адноўленыя кніжныя зборы полацкіх езуітаў былі знішчаны пажарам 1750 года [6, с. 78; 7, с. 43]. І зноў пры калегіуме пачалося аднаўленне бібліятэкі, на гэты раз – у мураваным будынку.

Кардынальна новымі былі ўмовы фарміравання фонду бібліятэкі Полацкага езуіцкага калегіума пачынаючы з 1772 года, калі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай усходняя частка Беларусі ўвайшла ў састаў Расійскай імперыі. У ліку далучаных да Расіі гарадоў быў і Полацк. Праз год пасля гэтай падзеі, у 1773 годзе, дзейнасць ордэна езуітаў была забаронена булай Папы Рымскага Клімента XIV. Аднак езуіты знайшлі спосаб пазбегнуць небяспекі, якая пагражала ім. Яны першыя прынеслі прысягу новай уладзе (нават ад імя замежных членаў свайго ордэна), адслужыўшы ў Полацкім касцёле малебен. А ў дзень тэзаімянінаў Кацярыны II справілі ўрачыстую літургію, дзе ўсе пропаведзі былі не што іншае, як панегірык імператрыцы. Дзякуючы гэтаму ў Расійскай імперыі папскае распараджэнне

аб роспуску ордэна езуітаў так і не было абнародавана: яны захавалі сваё становішча і свае школы. Полацк жа фактычна стаў іх сталіцай. Больш таго, з 1777 года пры Полацкім калегіуме быў адкрыты адзіны ў тагачаснай Еўропе езуіцкі навіцыят (установа для падрыхтоўкі манахаў) [7, с. 43].

Пераезд у горад вялікай колькасці высокаадукаваных прадстаўнікоў ордэна з Францыі, Італіі, Галандыі і іншых краін суправаджаўся перамяшчэннем сюды і іх кніжных збораў. У гэты час у фондах бібліятэкі адбылося істотнае парушэнне прапорцыі паміж кнігамі з друкарань Рэчы Паспалітай і еўрапейскімі выданнямі. У 1787 годзе ў інвентары кніг бібліятэкі Полацкага езуіцкага калегіума былі пазначаны кнігі 5576 аўтараў, пад імёнамі асобных з іх значылася да 50 выданняў [6, с. 78; 7, с. 44]. У 1806 годзе колькасць кніг узрасла да 20 000, у 1815-м – да 35 000 экзэмпляраў. Ёсць звесткі, што напярэдадні закрыцця акадэміі яе бібліятэка налічвала да 60 000 тамоў [7, с. 50]. Багаццем і разнастайнасцю фонду бібліятэкі былі ўражаны многія яе наведвальнікі, сярод якіх быў і імператар Аляксандр I.

На завяршальным этапе існавання (напярэдадні выгнання езуітаў з Полацка ў 1820 г.) кнігазбор Полацкага езуіцкага

Кніга казанняў
Яна Легуцкага
з адзнакамі і
штампам
бібліятэкі
Полацкай
езуіцкай
акадэміі

калегіума складаўся з наступных бібліятэк: Галоўнай (кнігі на еўрапейскіх і ўсходніх мовах – каля 30 000 тамоў); Польскай (выдзелена з Галоўнай у 1817 г., налічвала больш за 10 000 тамоў); Студэнцкай; клерыкаў; акадэмічнай канцылярыі; крамы; друкарні; музычнай бурсы (548 нот розных твораў); касцёла. Меўся таксама шэраг падручных бібліятэк у вучэбных памяшканнях, шмат кніг знаходзілася на руках у выкладчыкаў [4, с. 223; 7, с. 46]. Паводле правіл забаранялася блытаць кнігі паміж гэтымі бібліятэкамі [5, с. 249].

Галоўная і Польская бібліятэкі былі прызначаны толькі для прафесараў акадэміі [4, с. 223]. Яны знаходзіліся ў вялікай светлай зале (пазней Польская бібліятэка заняла асобную залу) на другім паверсе (над трапезнай) цэнтральнага трохпавярховага будынка калегіума, куды вяла драўляная лесвіца з прыгожымі рознымі парэнчамі. Цішыню ў зале захоўвалі падвойныя дзверы. Святло ў памяшканне трапляла праз 6 вокнаў, якія пры яркім сонцы завешваліся белым палатном; тут была цудоўна спланавана сістэма ацяплення (у падлозе) і вентыляцыі. Пасярэдзіне залы для чытачоў знаходзіліся сталы з зэдлікамі, кнігі былі расставлены ў розных па памерах шафах. Перад залай Польскай бібліятэкі размяшчаліся 17 агульнадаступных адкрытых шафаў Студэнцкай бібліятэкі [7, с. 47–48].

Асноўнымі спосабамі папаўнення фондаў бібліятэкі Полацкага езуіцкага кале-

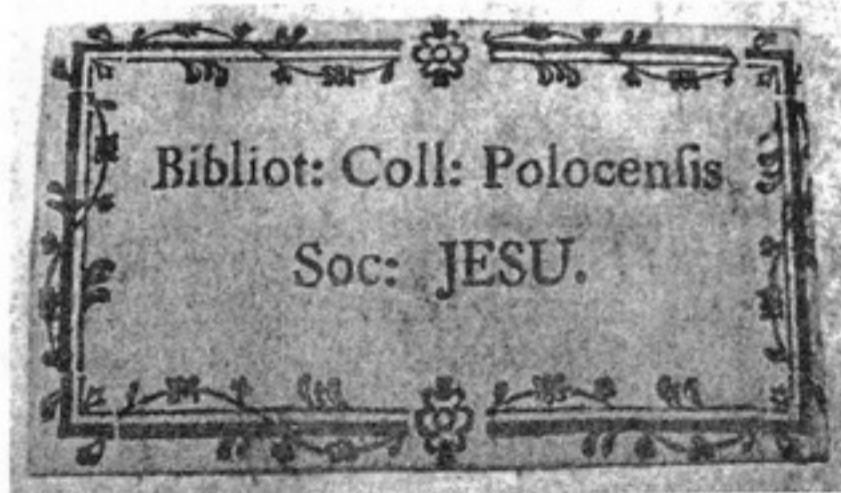
гіума з’яўляліся: набыццё новай літаратуры за свой кошт, атрыманне абавязковага асобніка з езуіцкіх друкарняў Беларусі, перадача выданняў у дар (як свецкімі асобамі, так і прадстаўнікамі ордэна).

Камплектаванне бібліятэкі залежала ад зместу адукацыйнага працэсу ў калегіуме (акадэміі). На набыццё літаратуры выдзяляліся значныя фінансавыя сродкі. Вялікія закупкі кніг былі зроблены ў 1636 годзе (на 300 злотых), 1643, 1646, 1647 гадах (на суму больш за 1000 злотых) [6, с. 77]. Напрыканцы існавання бібліятэкі на папаўненне яе збораў і набыццё навучальных дапаможнікаў таксама адпускаліся немалыя сумы: да тысячы расійскіх рублёў (у 1819 г.) [7, с. 45]. Аб’ём фінансавых сродкаў, адведзеных на закупку літаратуры, вызначала кіраўніцтва ордэна.

У той жа час важнай крыніцай папаўнення фонду бібліятэкі з’яўляліся добраахвотныя ахвяраванні членаў ордэна. Так, значную колькасць кніг для бібліятэкі яшчэ напачатку яе існавання падарылі езуіты Ян Рывоцкі (1632 г.) і Ян Садкоўскі (1683 г.) [6, с. 77]. Шмат еўрапейскіх выданняў прывезлі з сабою езуіты ў 1770–1790-я гады падчас пераезду ў Полацк. Многа літаратуры паступіла ад членаў ордэна езуітаў і каталіцкіх архірэяў у пачатку XIX стагоддзя [7, с. 44–45].

Полацкая езуіцкая друкарня, што дзейнічала ў 1787–1820 гадах, выпускала шмат навучальных і навуковых выданняў, якія таксама ў абавязковым парадку паступалі ў фонды бібліятэкі калегіума.

Вялікую частку збору складалі заходнееўрапейскія выданні па філасофіі, тэалогіі, кананічным і грамадзянскім праве, царкоўнай і свецкай гісторыі, мовазнаўстве, мастацтвазнаўстве, ваенных, медыцынскіх, матэматычных, тэхнічных, натуральных і іншых дысцыплінах; энцыклапедычныя, даведачныя, літаратурныя (асабліва працы класікаў) і мастацкія выданні; багата была прадстаўлена перыёдыка [4, с. 227]. Для патрэб школьнага тэатра пры калегіуме збіраліся творы еўрапейскіх драматургаў. У бібліятэцы полацкіх езуітаў знаходзіліся таксама выданні каталіцкіх, пратэстанцкіх, права-

*Экслібрыс бібліятэкі
Полацкай езуіцкай акадэміі*

слаўных і ўніяцкіх друкарань Беларусі. Па сцвярджэнні гісторыка М.Марошкіна, «бібліятэкі езуіцкіх калегій, а асабліва Полацкай, поўныя былі рускімі і славянскімі кнігамі» [4, с. 227]. Трэба сказаць, што ў 1820 годзе ў зборах бібліятэкі Полацкай акадэміі налічвалася 89 анты-езуіцкіх кніг-пасквіляў [7, с. 54]. Да таго ж у бібліятэцы захоўвалася вялікая колькасць рукапісных кніг.

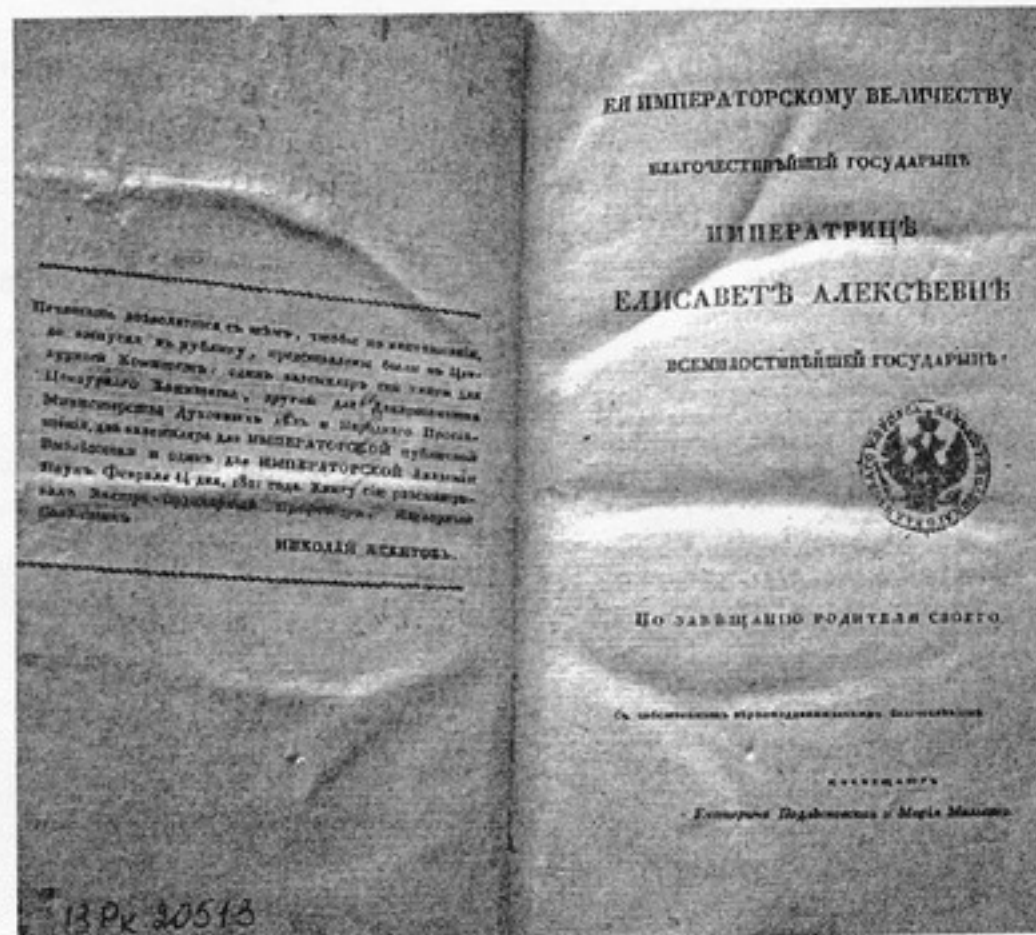
Кіраванне бібліятэкай даручалася прэфекту калегіума, чые абавязкі былі рэгламентаваны Статутам ордэна. Звычайна на гэту пасаду абіраўся выкладчык рыторыкі і паэтыкі. Прэфект адказваў за камплектаванне фонду; сачыў за выхадам новай літаратуры; закупаў яе і прапагандаваў сярод выкладчыкаў калегіума (акадэміі); трымаў пры сабе ключы ад кнігасховішча; дапускаў да збораў толькі тых карыстальнікаў, якім гэта было дазволена; наглядаў, каб забароненыя кнігі не трапілі да непадрахтванага чытача; кантраляваў вяртанне выдадзенай літаратуры (вёў сшытак кнігавыдачы); расстаўляў кнігі ў прадметным парадку; складаў каталогі бібліятэкі і прад'яўляў іх правінцыялу ордэна падчас праверкі; сачыў за чысцінёй і вільготнасцю ў памяшканнях [4, с. 223; 5, с. 243–244]. Дапамогу прэфекту аказвалі малодшыя магістры і клерыкі. У выніку дзейнасці прэфектаў і іх памочнікаў на большасці захаваных выданняў з бібліятэкі Полацкага езуіцкага калегіума маецца або рукапісная адзнака аб іх прыналежнасці да бібліятэкі, або адпаведны штамп ці экслібрыс.

Пасля рашэння аб прымусовым закрыцці акадэміі ў 1820 годзе яе бібліятэка была часткова разрабавана. «Наступіла сапраўднае рабаванне. На працягу некалькіх дзён бібліятэку без літасці расцягнулі. Рэдкія і дарагія кнігі прадаваліся за некалькі грошаў. Нават паліцыя дапамагала гэтаму раскраданню. Рабаванне было спынена камі-

сіяй, прызначанай для прыняцця касцёла, бібліятэкі, рухомай і нерухомай маёмасці» [4, с. 227–228]. Праз месяц пасля выдання царскага дэкрэта аб выгнанні езуітаў зборы Галоўнай бібліятэкі скараціліся да 13 490 тамоў, Польскай – да 2434 (або 2436), Студэнцкай – да 3708, а ўсіх бібліятэк разам – да 23 563 кніг, г.зн. больш як у 2 разы [4, с. 228; 7, с. 54].

Рэшткі акадэмічнай бібліятэкі ў 1822 годзе былі перададзены ордэну піяраў, якія ў 1822–1830 гадах у будынках колішняй акадэміі ўтрымлівалі сваю вышэйшую вучэльню. Аднак у хуткім часе і яна была зачынена, паколькі не адпавядала духу рэформаў, якія праводзіліся Мікалаем I па распаўсюджванні праваслаўя і нейтралізацыі заходняга ўплыву ў Беларусі.

Пасля закрыцця піярскай вучэльні цікавасць да ў чарговы раз пакінутай без гаспадара багатай полацкай бібліятэкі выказалі імператар Мікалай I, міністр ўнутраных спраў Д.М.Блудаў, міністр народнай асветы князь К.А.Лівен, дырэктар Імператарскай публічнай бібліятэкі А.М.Аленін і іншыя вядомыя дзеячы рускай культуры. Пасля вывучэння і разбору бібліятэкі адмыслова прызначанай у 1830 годзе камісіяй асноўная і найбольш

Кніга са штампам Полацкага кадэцкага корпуса

каштоўная частка збору полацкіх езуітаў і піяраў была размеркаваная паміж буйнейшымі публічнымі бібліятэкамі і навучальнымі ўстановамі Масквы і Пецярбурга, а невялікая частка перададзена «беларускім гімназіям». Створанаму ў 1835 годзе Полацкаму кадэцкаму корпусу пакінулі толькі 2080 кніг (1477 тытулаў) па ваеннай справе, матэматычных і прыродазнаўчых навук [7–9]. Сёння фрагмен-

ты бібліятэкі Полацкай езуіцкай акадэміі захоўваюцца ў зборах Расіі, Украіны, Літвы і Беларусі, у тым ліку ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі – некалькі соцень выданняў. Няспешна, але планамерна ідзе вывучэнне буйнейшага полацкага кнігазбору, разглядаюцца магчымыя шляхі бібліяграфічнай і віртуальнай (паўнатэкставай) рэканструкцыі гэтай гістарычнай калекцыі.

1. Ярашэвіч, А. Полацкія манастыры / А.Ярашэвіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 542.
2. Ярашэвіч, А. Полацкі кляштар бернардзінцаў / А.Ярашэвіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 536.
3. Суша, А.А. Уніяцкія храмы і манастыры Полацка ў XVII ст. / А.А.Суша // Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць: матэрыялы II Міжнар. навук. канф., Полацк, 18–19 лістап. 2004 г. – Полацк, 2005. – С. 96–105.
4. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси: роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т.Б.Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
5. Grzebień, L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku / L.Grzebień // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. – 1975. – Т. 30. – S. 225–278.
6. Бібліятэка Полацкага езуіцкага калегіума // Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 3 т. – Мінск, 2010. – Т. 3. – С. 77–79.
7. Kadulski, I. Akademia Połocka: ośrodek kultury na Kresach: 1812–1820 / I.Kadulski. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004. – 312 s.
8. Викентьев, В.П. Полоцкий кадетский корпус: исторический очерк 75-летия его существования / В.П.Викентьев. – Полоцк: Тип. Х.В.Клячко, 1910. – 396, XLIII с.
9. Подлипский, А.М. Из истории библиотек дореволюционного Витебска / А.М.Подлипский // Книговедение в Белоруссии: сб. ст. / Академия наук Белорус. ССР, Фундаментальная б-ка им. Я.Коласа. – Минск, 1977. – С. 149–159.

Працяг – у наступным нумары часопіса.